

Leven na de dood

Klassieke Talen

Cum Laude

Module

6

*Visies op de
dood en begrafenis-
rituelen*

Inhoudsopgave

Korte beschrijving module	4
Les 1	7
Les 2	18
Les 3	23
Docentenhandleiding	27

Leven na de dood Module 6

Floortje de Jonge & Thor Faber

Titel module	
Leven na de dood, visies op de dood en begrafenisrituelen	
Korte beschrijving inhoud module	In deze lessenserie bestudeer je het leven na de dood, visies op de dood en begrafenisrituelen in de oudheid. Vervolgens analyseer je deze aspecten in andere culturen. Ten slotte organiseer je een mini-symposium, toegespitst op ethische kwesties als euthanasie, zelfmoord en doodstraf.
Inleiding (les 1)	Deze les bestaat uit 3 onderdelen. Je leert <ul style="list-style-type: none"> • hoe Grieken en Romeinen aankijken tegen het leven na de dood • welke verschillende visies er zijn op de dood (de heldendood, Plato, de Stoa en Epicurus) • hoe begraven in de oudheid in zijn werk ging
Verdieping (les 2)	In deze les ga je erop uit. Je doet onderzoek naar twee verschillende hedendaagse culturen die je niet kent. Je interviewt 2 autoriteiten over leven na de dood, visies op de dood en begrafenisrituelen.
Verdieping (les 3)	Je onderzoek naar andere culturen resulteert in het organiseren van een mini-symposium, waarvoor je verschillende sprekers uitnodigt bij jou op school.

Introductie les 1

Modulenaam	Leven na de dood, visies op de dood en begrafenisrituelen
Titel les	Sterven in de oudheid
Wijze van introductie (Evt. met plaatje en filmpje)	Ganzenbordspel over de onderwereld
Hoofdvraag	Hoe wordt er in de oudheid aangekeken tegen de dood, het leven na de dood en begrafenisrituelen?

Wat ga je doen?

Opdracht	Je ontwerpt een ganzenbordspel over de onderwereld voor leerlingen uit de onderbouw. Je bestudeert verschillende visies uit de oudheid op de dood, en stelt aan de hand daarvan een manifest/ troostbrief op, presenteert dit en voert vervolgens een debat. Je maakt een website ter promotie van een begrafenisonderneming gespecialiseerd in 'antieke begrafenissen'.
Aanpak	Docent introduceert onderwerpen, geeft instructie, begeleidt werkproces en leidt de discussievragen. Leerlingen leveren een bijdrage door aan de opdrachten te werken.
Activiteiten	<ul style="list-style-type: none"> • Digitaal ganzenbordspel ontwerpen • Analyseren van teksten in vertaling • Opstellen en presenteren van een manifest/ troostbrief • Het houden van een ballondebat • Het ontwerpen van een website • Onderzoek doen

Wat moet je daarvoor kennen en/of kunnen?

Vereiste kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • analytisch denken • elementaire kennis van gebruik computer internet • maken van een website • goede passieve kennis van het Engels • spreekvaardigheden & presentatievaardigheden • researchvaardigheden
Wenselijke kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • creatieve vaardigheden • presentatievaardigheden • basale kennis van de klassieke literatuur-geschiedenis • schrijfvaardigheid • reflecteren

Wat ga je leren?

Kennis	<ul style="list-style-type: none"> • hoe de onderwereld eruit ziet volgens de Grieken en de Romeinen • verschillende visies op de dood in de oudheid • kennis over graven, grafteksten, grafgiften en begrafenisceremoniën in de oudheid
Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • analyseren van complexe vraagstukken • integreren van kennis in spelvormen en websites • digitale vaardigheden • reflecteren • leren selecteren • leren debatteren • creatief schrijven
Attitudes	<ul style="list-style-type: none"> • kritisch, analytische houding t.a.v. verschillende aspecten die spelen bij het leven na de dood, visies op de dood en begrafenisrituelen • nieuwsgierigheid • bereidheid om risico's te nemen en creatief te zijn

Wat moet je opleveren?

Eisen eindopdracht	<ul style="list-style-type: none"> • een digitaal ganzenbordspel • een manifest/troostbrief in het portfolio • een website
Beoordelingscriteria eindopdracht	<ul style="list-style-type: none"> • is aan de eisen zoals beschreven in de opdracht voldaan? • is het op tijd ingeleverd? • eigen taalgebruik • kwaliteit en creativiteit van de producten

Welke bronnen mag/moet je gebruiken?

Verplichte bronnen	Boeken, websites en filmpjes: zie module
Facultatieve bronnen	Boeken, films en websites: zie module

Les 1

Sterven in de oudheid

1. De onderwereld

Hoe ziet de onderwereld eruit volgens de Grieken en de Romeinen? Is het er fijn? Is het er naar? Waar is de ingang? Wie kom je er tegen? Wie hebben er over verteld? Zijn er afbeeldingen van op vazen en graven? Via de volgende opdracht zal je deze vragen beantwoorden voor jezelf én andere leerlingen van jouw school.

Opdracht

Maak voor leerlingen uit de onderbouw een digitaal ganzenbordspel aan de hand waarvan zij ontdekken hoe de onderwereld eruit zag volgens de mensen in de oudheid en wie je daar kon tegenkomen. Verdeel als het mogelijk is de onderwerpen onder de deelnemers aan de module, zodat er in kortere tijd gezamenlijk 1 spel gemaakt kan worden. Dit betekent dat iedereen van zijn/haar onderwerp(en) de verhalen doorleest, afbeeldingen zoekt, een achtergrondtekstje maakt en bijbehorende acties bedenkt.

Hoe ga je te werk?**Stappenplan inhoud**

1. Om een voorbeeld te zien van hoe je het ganzenbord kan maken <http://goo.gl/UWkwh> of <http://www.youtube.com/watch?v=ZGzb73FlvtQ>
2. Verdeel de onderwerpen en/of taken (zie de lijst hieronder).
3. Zoek informatie op over de personages en plaatsen die in je spel opgenomen kunnen worden. Bij elk onderwerp staan verwijzingen naar bronnen waar je er verdere informatie over kan vinden. Daarnaast kan je je docent om raad vragen en verder bibliotheken of internet afstruinen. Mocht je tijdens het zoeken naar informatie nog stuiten op andere personages of plaatsen dan de hieronder genoemde, dan mag je die natuurlijk ook in het spel opnemen.

Les 1

8

4. Bedenk aan de hand van het bronnenmateriaal welke acties (beurt overslaan, nog eens gooien, zes stappen terug etc.) er gekoppeld moeten worden aan de betreffende plaatsen of personages. Bijvoorbeeld bij Charon: "Je bent een obool vergeten, ga terug naar het begin." of "De veerboot is door jouw gewicht extra langzaam, sla een beurt over".
5. De pionnen krijgen de namen van de helden die in de onderwereld zijn geweest: Aeneas, Heracles, Theseus, Oedipus, Odysseus. Zo kan je bij specifieke personen ook (extra) acties bedenken die alleen op 1 van de spelers/helden van toepassing zijn. Aeneas zal bijvoorbeeld vertraging oplopen als hij Dido tegenkomt, anderen misschien niet.
6. Bedenk welke achtergrondinformatie en beeldmateriaal je per onderwerp aan de vakjes wilt koppelen (denk aan citaten uit literaire bronnen, afbeeldingen van vazen, filmfragmenten, beroemde schilderijen). Het is de bedoeling dat de spelers via een linkje bij ofwel duidelijke afbeeldingen van een plaats/persoon ofwel bij korte versies van het verhaal over die plaats/persoon terecht kunnen komen. Voor inspiratie, zie bronnenlijst.
7. Bedenk (samen) in welke volgorde je de onderwerpen in je spel aan bod wilt laten komen.

Stappenplan vormgeving

1. Maak een spelbord. Een digitale blanco versie kun je vinden op: <http://goo.gl/yOEv8> (met cijfers) of <http://goo.gl/5EN2Y> (helemaal leeg). Als je handig bent, mag je het ook helemaal zelf ontwerpen. Je kan een afbeelding als ondergrond onder het ganzenbord-patroon zetten, of ervoor kiezen om alleen de vakjes van plaatjes of kleuren te voorzien. Gebruik hiervoor bijvoorbeeld programma's zoals photoshop of gimp. Je kunt ook een papieren versie maken en die mooi versieren (bijvoorbeeld een tekening van de onderwereld met allemaal post-its als vakjes in een mooie slinger) en dit bord dan fotograferen om er een digitale afbeelding van te hebben.
2. Voorzie de vakjes waar een onderwerp aan gekoppeld is van bijpassende afbeeldingen.
3. De achtergrondinformatie (literaire teksten, links, filmpjes, schilderijen enz.) bij de vakjes waar een onderwerp aan gekoppeld is, kun je toevoegen met linkjes via www.thinglink.com.

Lijst van onderwerpen in je ganzenbordspel met bronnen:**Plaatsen:**

1. Ingang: (Lacus Avernus / Kaap Acherusias / land van de Cimmeriërs)
Homerus, *Odyssee* XI 11-22; Vergilius, *Aeneis* VI 237-294; Ovidius, *Metamorphosen* IV 432-446; Appolonius van Rhodos, *De tocht van de Argonauten*, II 727-744; <http://goo.gl/BGmiF>; <http://goo.gl/ZOKWE>
2. Rivieren (Lethe, Cocytus, Phlegeton, Styx, Acheron):
Homerus, *Odyssee*, X 508-518; Plato, *Phaedo* 112e-113d; <http://goo.gl/3FrPL>
2a Styx
Hesiodus, *De geboorte van de goden*, 383-401 en 775-806; Apuleius, *Amor en Psyche* 14-16
2b Acheron
Sappho, *Liederen van Lesbos*, fragment 95; Alcaeus, fragment C38A
3. Tartaros
Hesiodus, *De geboorte van de goden*, 722-733 en 746-768-806; Homerus, *Ilias* VIII 7-17; Vergilius, *Aeneis*, VI 540-584 en 608-627;
4. Elysium
Hesiodus, *Werken en dagen*, 156-173; Homerus, *Ilias*, V 395-402; Ovidius, *Metamorphosen*, V 346-384; Vergilius, *Aeneis*, VI 640-678

Personen:

1. Hades / Pluto / Dis
Hesiodus, *De geboorte van de goden*, 453-456; Homerus, *Odyssee*, IV 561-569; Ovidius, *Metamorphosen*, V 346-384; Pindaros, *Zegezangen, Tweede Olympische ode* 123-145

Les 1

9

2. Persephone
Ovidius, *Metamorphosen*, V 564-571; *Homerische hymnen, Eerste lofzang op Demeter* 342-416 en 441-447
3. Minos (rechters)
Homerus, *Odyssee*, XI 568-571; Plato, *Apologie*, 40e-41c; Plato, *Phaedo*, 113d-114d, Vergilius, *Aeneis*, VI 426-439
4. Charon
Vergilius, *Aeneis*, VI 295-305; Euripides, *Alkestis*, 252-263; Aristofanes, *Kikkers*, 185-208; Juvenalis, *Satiren*, III 261-268; Apuleius, *Amor en Psyche*, VI 18; Lucianus, *De droom & de gesprekken, Doden in gesprek*, 22e gesprek.
5. Tantalus
Homerus, *Odyssee*, XI 582-592;
6. Sisyphus
Homerus, *Odyssee*, XI 593-600; Theognis, *verzen* 699-712 en 717-718
7. Ixion
Vergilius, *Aeneis*, VI 601-607; Pindaros, *Zegezangen, Tweede Pythische Ode*, 48-75
8. Danaïden
Horatius, *Oden*, III 11
9. Eurydice
Euripides, *Alkestis*, 357-362; Ovidius, *Metamorphosen*, X 11-63 en XI 61-66;
10. Achilles
Homerus, *Odyssee*, XI 471-491
11. Teiresias
Homerus, *Odyssee*, X 488-495;
12. Anchises
Vergilius, *Aeneis*, VI 679-900;
13. Cerberos
Hesiodus, *De geboorte van de goden*, 304-313 en 767-773; Vergilius, *Aeneis*, VI 417-423, Ovidius, *Metamorphosen*, VII 406-419; Apuleius, *Amor en Psyche*, VI 19
14. Peirithous
Vergilius, *Aeneis*, VI 601-619; Diodorus Siculus 4.63
15. Hermes
Homerus, *Odyssee*, XXIV 1-14; Lucianus, *De droom & De gesprekken, Doden in gesprek*, 18e gesprek
16. Dido
Vergilius, *Aeneis*, VI 440-476
17. Sibylle
Vergilius, *Aeneis*, VI 1-155
18. Onbegraven schimmen
Vergilius, *Aeneis*, VI 319-330

Algemene bronnen:

Graves, R. (2000) *Griekse mythen* Houten: De Haan
Pieters, M & de Rynck, P. (2003) *Over de styx* Amsterdam: Atheneum, Polak en van Gennip

Links

Artikel waarin de onderwereldbeschrijving van Homerus vergeleken wordt met die van Vergilius (vooral p. 8 t/m 11)
<http://www.jhsg.nl/download/37%20RowanHuiskes.pdf>

Vertaling van de teksten van Homerus en Vergilius online: http://benbijnsdorp.info/homeros/homeros_odyssee.html
<http://benbijnsdorp.info/Vergilius.html>

Vertalingen van klassieke teksten in het Engels:
www.perseus.tufts.edu

2. Visies op de dood

Opdracht 1

Je maakt groepjes en je kiest per groepje één van de volgende visies op de dood om te bestuderen:

- de heldendood en 'kleos' (roem, goede reputatie)
- de Platoonse visie op de dood
- de leer van de Stoa
- de leer van Epicurus

Je bestudeert die visie aan de hand van de bronnen (zie hieronder). Op basis van de stuurvragen maak je een manifest of een troostbrief vanuit de door jullie gekozen visie: 'Hoe om te gaan met de dood?' Verwerk in het manifest / de troostbrief een aantal treffende citaten en/of voorbeelden uit de bestudeerde bronnen. Je presenteert het manifest of de troostbrief aan je klasgenoten (maximaal 5 minuten per presentatie). De troostbrief voeg je toe aan je portfolio.

Een manifest is een openbare bekendmaking (meestal op politiek, religieus of artistiek gebied) van een individu of een groep tot verklaring of verdediging van haar/zijn handelingen en opvattingen. Vaak heeft een manifest de vorm van puntsgewijs opgestelde stellingen. Een voorbeeld is het manifest van een groep Deense filmmakers over hoe je een film moet maken: http://cinetext.philo.at/reports/dogme_ct.html

Voor de troostbrief kan je een (imaginair) persoon in gedachten nemen die net geconfronteerd is met het verlies van een dierbare. Jij probeert vanuit de door jou gekozen visie op de dood de persoon in kwestie troost te bieden bij het verwerken van dit verlies.

Opdracht 2

Het manifest of de troostbrief dient als uitgangspunt voor een ballondebat dat jullie gaan houden. Vier personen (van elke visie 1 persoon) maken een ballonvaart: bijvoorbeeld Achilles (de heldendood), Socrates (de Platoonse visie op de dood), Seneca (de leer van de Stoa) en Epicurus (de leer van Epicurus). Maar om snel op te kunnen stijgen moet er steeds een ballonvaarder uit! Wie blijft als laatste in de ballon?

Ronde 1

Vanuit de door jou bestudeerde visie ga je betogen dat jij het beste troost kan bieden tegen de dood en daarom het beste in de ballon kan blijven. Alle ballonvaarders moeten in een tijd van maximaal 1 minuut aangeven waarom zij absoluut in de ballon moeten blijven. De ballonvaarders mogen tijdens deze ronde niet op elkaar reageren. Het publiek bepaalt wie mag blijven zitten.

Ronde 2

Het gaat weer mis! Nogmaals moet de ballon snel opstijgen. Deze keer mag er slechts 1 persoon blijven. De ballonvaarders moeten deze keer een betoog houden waarom de andere twee uit de ballon moeten. Baseer je hiervoor op de presentaties uit opdracht 1 en eventueel verder onderzoek. Degene die door het publiek als winnaar wordt aangewezen, is de definitieve winnaar van het ballondebat.

A. Heldendood en 'kleos' (roem, goede reputatie)

Stuurvragen

- Bestuur de onderstaande bronnen en breng de erecode in kaart: hoe behoort een Griekse en/of Romeinse held te sterven?
- Welke rol speelt 'kleos' (roem, goede reputatie) bij het sterven?
- Is de visie op de heldendood, zoals die in de bronnen naar voren komt eenduidig? Zijn er paradoxen, is er tegenspraak?
- Is er verschil tussen Griekse en Romeinse helden?
- Bestaat een heldendood in onze tijd? Zo ja, is die vergelijkbaar met die in de bronnen uit de Griekse/ Latijnse literatuur? Breng de erecode in kaart van de heldendood in onze tijd.
- De 'kleos' van een Griekse of Romeinse held krijgt gestalte in de werken, waarin die held bezongen of geprezen wordt. Welke rol speelt 'kleos' in onze tijd? Hoe geven wij daar gestalte aan?

Bronnen

Griekse wereld

Homerus <http://benbijnsdorp.info>

- Achilles' keuze tussen 'nostos' (terugkeer) en 'kleos' (roem): *Ilias* 9.410-416.
- Achilles' verhaal van de vaten van goed en kwaad: *Ilias* 24.518-551.
- Gesprek Hector en Andromache *Ilias* 6. 390-502.
- Telemachos' gesprek met Athena, in de gedaante van Mentos, over zijn vader Odysseus: *Odyssee* 1.158-323.
- De voorspelling van Teiresias over het lot van Odysseus: *Odyssee* 11.90-137.
- De ontmoeting van Odysseus met Agamemnon in de onderwereld: *Odyssee* 11.385-453.
- De ontmoeting van Odysseus met Achilles in de onderwereld: *Odyssee* 11.465-540.

Herodotus

- Solon en Kroisos (Croesus): *Historiën* 1.29-56 en 1.85-91.
- Slag bij Thermopylai: *Historiën* 7.207-233.

Thucydides

- Historiai Een blijvend bezit, Grafrede Perikles* 2.42-46.

Romeinse wereld

Livius

- Het gevecht van de Horatii en de Curatii – *Ab urbe condita* 1.24-26
- Decius Mus I Livius – *Ab urbe condita* 8.9. (Zie ook op internet Decius Mus II en III).
- Marcus Curtius – *Ab urbe condita* 7.6

B. Platoonse visie op de dood

Stuurvragen Platoonse visie op de dood (Apologie & Phaedo)

- Breng de basisprincipes van de Platoonse visie op de dood in kaart.
- Vergelijk Socrates' uitspraken in de Apologie en de Phaedo. In welk opzicht verschillen deze werken ten aanzien van de visie op de dood?
- Waarom hoef je volgens Plato/ Socrates niet bang te zijn voor de dood?
- Wat is volgens Plato/ Socrates de juiste houding tegenover de dood?
- Waarom zou de Platoonse visie zo aantrekkelijk zijn voor het christendom?

Stuurvragen Apologie (38c1-42a5)

1. Wat is de dood volgens Socrates?
2. Waarom hoeft je volgens Socrates niet bang te zijn voor de dood en moet je de dood juist verwelkomen?

Stuurvragen Phaedo

Inleiding 57a-70a

1. Waarom is zelfmoord volgens Socrates niet geoorloofd?
2. Wat is de dood volgens Socrates?
3. Waarom hoeft je volgens Socrates niet bang te zijn voor de dood en moet je de dood juist verwelkomen?

Bewijzen voor de onsterfelijkheid van de ziel 70a-107a

4. Breng de drie bewijzen in kaart die Socrates aanvoert voor de onsterfelijkheid van de ziel (het cyclische argument 70a-72e, het argument van herinnering/de anamnese 73a-76d, het argument van verwantschap van de ziel met de Ideeën 78b-80d)
5. Welke tegenwerpingen hebben Simmias en Kebès? (85a-91c)
6. Welke antwoorden geeft Socrates? (91c-107a)

De mythe over het leven na de dood (107d-115a)

7. Welke voorstelling geeft Socrates van het lot van de ziel na de dood?

De dood van Socrates (115b-118a)

8. Sterft Socrates op een wijze die in overeenstemming is met zijn filosofie?

Bronnen

Over de Platoonse visie en Socrates

1. <http://www.rep.routledge.com/article/A133SECT2>
2. <http://www.iep.utm.edu/phaedo/>
3. Socrates Encyclopedia Channel <http://goo.gl/09MRG>
4. Leermethodes Grieks: bv eindexamenbundels (vraag aan de docent), Pallas deel 3 (hoofdstuk 9), Synopsis (hoofdstuk 16).

Plato

1. Apologie 38c1-42a5 (einde)
2. Phaedo

C. Stoa**Stuurvragen**

1. Breng de basisprincipes van de leer van de Stoa in kaart.
2. Wat is de dood volgens de Stoa?
3. Waarom hoeft je volgens de leer van de Stoa niet bang te zijn voor de dood?
4. Wat is volgens de Stoa de juiste houding tegenover de dood? Met welke argumenten?
5. Waarom is zelfmoord in sommige omstandigheden geoorloofd volgens de leer van de Stoa?
6. Vergelijk de dood van Seneca (Tacitus) en Cato (Plutarchus) met de leer van de Stoa. In welke opzichten zijn Seneca en Cato Stoïcijnse helden?
7. Zie je eventuele inconsistenties in de leer van de Stoa?
8. Is de leer van de Stoa troostrijk? Kan het ons dagelijks leven aangenamer maken?
9. Heeft de leer van de Stoa (deels of geheel) onze maatschappij iets te bieden?
10. Is de manier waarop de Stoa aankijkt tegen ethische kwesties als zelfmoord/ euthanasie nog actueel?

Bronnen

Algemeen over de Stoa en de aanhangers van de Stoa

1. <http://plato.stanford.edu/entries/stoicism/>
2. <http://www.wku.edu/~jan.garrett/stoa/seddonz.htm>
3. Martha C. Nussbaum (1996) *The Therapy of Desire* Princeton University Press.
4. Leermethodes Latijn: bv eindexamenbundels Seneca (vraag aan de docent), Lego (H14), Fortuna deel 3 (H12 en 18), Forum, Synopsis H14 en H16.
5. Omroep Human *Seneca – durf te denken* <http://goo.gl/eZwJR>
6. Alain de Botton, *De troost van de filosofie*, hoofdstuk 3 *Frustratie* (2011) Olympus
7. Alain de Botton, *Seneca on anger* (uitgesproken versie) <http://goo.gl/VWnjE>

Romeinse bronnen

Seneca

1. Brieven *Epistulae Morales ad Lucilium* 4, 12, 24, 26, 54, 61, 70, 82
http://en.wikisource.org/wiki/Moral_letters_to_Lucilius
2. *De Consolatione, ad Polybium*
http://en.wikisource.org/wiki/Of_Consolation:_To_Polybius
3. *De Consolatione, ad Marciam*
http://en.wikisource.org/wiki/Of_Consolation:_To_Marcia

Cicero

Tusculanae Disputationes, boek 1

<http://www.gutenberg.org/files/14988/14988-h/14988-h.htm>

Tacitus

Annales, boek 15.60-64 (de dood van Seneca)

Plutarchus

Cato de Jongere (de dood van Cato)

D. Epicurus**Stuurvragen**

1. Breng de basisprincipes van de leer van Epicurus in kaart.
2. Wat is de dood volgens Epicurus?
3. Waarom hoeft je volgens de leer van Epicurus niet bang te zijn voor de dood?
4. Wat is volgens Epicurus de juiste houding tegenover de dood? Met welke argumenten?
5. Waarom ziet Epicurus zelfmoord alleen als uiterste mogelijkheid?
6. Wat zou Epicurus vinden van de zelfmoord van Petronius?
7. Zie je eventuele inconsistenties in de leer van Epicurus?
8. Is de leer van Epicurus troostrijk? Kan het ons dagelijks leven aangenamer maken?
9. Heeft de leer van Epicurus (deels of geheel) onze maatschappij iets te bieden?
10. Is de manier waarop Epicurus aankijkt tegen ethische kwesties als zelfmoord/ euthanasie nog actueel?

Bronnen

Algemeen over Epicurus en zijn aanhangers

1. <http://plato.stanford.edu/entries/epicurus/>
2. <http://www.epicurus.info>
3. Martha C. Nussbaum (1996) *The Therapy of Desire*, Princeton University Press
4. Leermethodes Latijn: bv Fortuna deel 3 (hoofdstuk 18 *De filosofie bij de Romeinen*)
5. Omroep Human *Epicurus – Durf te Denken* <http://goo.gl/Hpn3G>

6. Alain de Botton (2011) *De troost van de filosofie, hoofdstuk 2 Troost voor geldzorgen*, Olympus
7. Alain de Botton, *Epicurus on happiness – Philosophy: A Guide to Happiness*
<http://goo.gl/VxKj8>
8. Youssouf K. en Dikke Ferrie over de Tuinflilosoof: <http://goo.gl/bYDY3>

Griekse en Romeinse bronnen**Epicurus**

1. Spreuken <http://en.wikiquote.org/wiki/Epicurus>
2. Brief aan Menoikeus http://en.wikisource.org/wiki/Letter_to_Menoceus

Lucretius

Leerdicht over de natuur, boek 3

Tacitus

Annales Boek 16.17-20 (zelfmoord Petronius)

3. Grafrituelen**Inleiding**

Opgelet! Je stapt in een tijdmachine. Ogen dicht. FLITS! PATS! ROETSJ! Hopsakee. Je staat op een plein. Mannen dragen rokjes. Voor een groot gebouw met kantelen en een toren staat een vijf meter hoog beeld van een naakte man die een slinger in de ene en een steen in de andere hand houdt. Het is de 'David' van niemand minder dan Michelangelo! Je bent terechtgekomen in het Florence van de Italiaanse Renaissance. We schrijven het jaar 1504. Michelangelo is net weer terug uit Rome, de zure priester Savonarola is de stad uit gejaagd en jij begint een begrafenisonderneming! Er is echter veel concurrentie. Je zult je dus moeten specialiseren en waar kun je in deze tijd beter mee profileren dan met de klassieken? Precies! Je begint een begrafenisonderneming gespecialiseerd in de oudheid. Nu alleen nog een website om je waar aan de man te brengen.

Opdracht

Ontwerp een website voor je begrafenisonderneming in de Italiaanse Renaissance. Er komt veel kijken bij begrafenissen, dus je zult verschillende (sub)pagina's moeten maken waarin je de verschillende onderwerpen aan bod laat komen. Denk bijvoorbeeld aan het graf zelf, de tekst die daarop kan staan, de giften die je mee kan geven aan de overledene en de rituelen die plaatsvonden bij het begraven zelf. Bovendien waren er op al deze gebieden weer verschillen tussen de Grieken, Etrusken, Romeinen en vroege Christenen. Om de klant enige keuzevrijheid te verschaffen, zal je per onderwerp verschillende types aanbieden en belichten.

Aanpak

Je maakt de website in je eentje of in groepjes. In het laatste geval stel je eerst een werkgroep samen, lees je de opdracht helemaal door en verdeel je de taken. Kies een aanbieder voor het maken van een website. Je kan via google sites al voor een template kiezen dat "professional" heet. Dit template is speciaal bedoeld voor bedrijven die zich aanprijzen. Aangezien jullie een begrafenisonderneming moeten presenteren, is dit al een heel handig beginpunt. Als je zelf een andere site weet waarmee je makkelijk websites kan bouwen, dan is dat natuurlijk ook goed. Goede alternatieven voor google sites zijn de volgende sites: www.jouwweb.nl, www.simp-site.nl of www.webklik.nl

Als je eenmaal gekozen hebt voor de aanbieder, is het zaak dat je een homepage ontwerpt waarin duidelijk wordt 1. hoe je bedrijf heet 2. wat je bedrijf doet 3. waarom je verder moet kijken op de site.

Naast een homepage maak je vier subpagina's met als onderwerp GRAF, GRAFTEKST, GRAFGIFT en BEGRAFENIS. Op deze pagina's biedt je de klant verschillende keuzemogelijkheden (zie verder hieronder).

Inhoud**Graf**

Je had in de oudheid verschillende typen graven. Stel de klant in staat om een goede keuze te maken. Gebruik onder andere afbeeldingen en beschrijvingen van de verschillende soorten graven. Hieronder een selectie van type graven in de oudheid om je op weg te helpen:

- grafkist (denk ook aan afbeeldingen van mythen die je hierop kan laten afbeelden, zoek daarbij naar mooie voorbeelden)
- grafurn (canope)
- grafsteen
- mausoleum
- columbarium
- (Etruskische) tumuli (bijv. in Tarquinia, Cerveteri, Paestum)
- (Christelijke) catacomben (bijv. die van San Gennaro in Napoli, of die langs de Via Appia)
- locatie (pomerium, kerameikos)

Bronnen:

<http://goo.gl/xtvpO>
<http://goo.gl/vFQUB>
<http://goo.gl/hSpuU>
<http://goo.gl/aigzu>
<http://goo.gl/Ubpb4>
<http://www.mysteriousetruscans.com/caerreggal.html>
 Petronius, *Satyricon*
 71-72 Trimalchio beschrijft zeer gedetailleerd hoe zijn graf eruit moet zien.

Graftekst

- zoek uit hoe een Latijnse graftekst in het algemeen is opgebouwd en selecteer enkele mooie voorbeelden van zo'n standaard-tekst voor op je site.
- er zijn natuurlijk altijd bijzondere situaties/mensen die vragen om bijzondere grafteksten. Selecteer dus ook enkele voorbeelden van minder standaard teksten die je aanspreken en zet ze met de Latijnse afbeelding erbij op je site als alternatieven voor de standaard teksten.
- Bied ook de ruimte voor vrije invulling van de graftekst.
- Marmer is kostbaar, dus geef aan welke afkortingen je in huis hebt om de prijs te drukken.

Bronnen:

Aanrader: Vincent Hunink (2007) *Levend in steen* Budel, Uitgeverij DAMON
<http://www.glaux.nl/Romeinselnscriptions.html>
<http://www.romeinspompeii.net/grafschriften.html>
<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Inscriptions/home.html>
<http://www.case.edu/artsci/clsc/asgle/abbrev/latin/popa.html> (afkortingen)
http://www.teachtext.net/bn/ancienthistory/britannia/britannia_documents1.html
<http://www.manfredclaus.de/gb/index.html> (giga-database)
<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home> (nog een enorme database)
http://www2.uah.es/imagines_cilii/CILII/cordubensis1.htm# (overzicht van inscripties uit

Les 1

Spanje. Als je het CIL nummer hebt van een inscriptie die je misschien ergens anders bent tegengekomen in vertaling, kun je hier de afbeeldingen erbij vinden)

Grafgiften

Zoek uit wat de Grieken, Etrusken, Romeinen en vroege Christenen meegaven aan de doden en stel de klant in staat om middels enkele mooie voorbeelden en korte verslagjes een keuze te maken uit de verschillende gebruiken.

Bronnen:

google (zoek op "Romeinse grafgiften" "Griekse grafgiften" "Roman burial gifts" etc.)
<http://www.museumkennis.nl/lp.rmo/museumkennis/io00336.html>
<http://goo.gl/vSJhV>

Begravenis

- Werden mensen begraven of gecremeerd?
- Wat kwam er allemaal kijken bij een begravenis / crematie in de oudheid? Welke rituelen vonden plaats wanneer iemand overleed? Zoek dit uit bij de Grieken, Etrusken, Romeinen en vroege Christenen en bied dan op basis daarvan je klanten een mooi keuzepakket aan.

Bronnen:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Funus.html
<http://goo.gl/aig2u>
<http://www.museumkennis.nl/lp.rmo/museumkennis/io00550.html> http://www.metmuseum.org/toah/hd/dbag/hd_dbag.htm
www.google.com probeer voor afbeeldingen originele reliëfs of fresco's te vinden. Zoeken in het Engels levert meer resultaten op. Kijk bijvoorbeeld eens op 'Roman/Greek burial' of 'mourning Roman women'.

Literaire bronnen (Engelse vertaling van al deze fragmenten <http://goo.gl/uSSfN>)

Apuleius, *De Gouden Ezel*

2, 21-31 Spookverhaal over Thelyphron die een lijk moet bewaken.

Herodotus, *Het verslag van mijn onderzoek*

4,71-76 over begraven van koningen en gewone mensen bij de Skythen

5,4 en 5,8 over begraven bij de Thraciërs

6,58 over het begraven bij de Spartanen

Horatius, *Satiren*

1.6.43-45 twee regels over het lawaai bij begravenissen

Petronius, *Satyricon*

71-72 Trimalchio beschrijft gedetailleerd hoe zijn graf eruit moet zien.

111-112 Een vrouw rouwt fanatiek om haar man en dan gebeurt er iets...

Plinius de Oudere, *Naturalis Historia*

7,173 en 7,187 over (mensen die toch niet dood bleken te zijn tijdens het cremeren)

Plutarchus, *Solon*

21.1-5 over de nieuwe wetten van Solon aangaande begraven in Athene

16

Introductie les 2

Modulenaam	Leven na de dood, visies op de dood en begravenis-rituelen
Titel les	De omgang met de dood in verschillende culturen
Wijze van introductie (Evt. met plaatje en filmpje)	Allerlei filmpjes bekijken van begravenisrituelen over de hele wereld
Hoofdvraag	Hoe wordt er in andere culturen aangekeken tegen het leven na de dood, de dood en begravenis-rituelen?

Wat ga je doen?

Opdracht	Onderzoek naar het leven na de dood, visies op de dood en begravenisrituelen in twee verschillende hedendaagse culturen (die de leerlingen zelf niet goed kennen). Leerlingen gaan twee autoriteiten interviewen en op basis daarvan een flyer ontwerpen. Deze flyer gebruiken ze voor het organiseren van een mini-symposium in les 3.
Aanpak	De leerlingen gaan zich zelfstandig verdiepen in de door hen gekozen culturen. Vervolgens gaan ze zelf erop uit om twee autoriteiten te interviewen. Op basis daarvan maken ze een flyer.
Activiteiten	<ul style="list-style-type: none"> • Filmpjes bekijken en analyseren • Voorbereidend onderzoek doen • Interviewvragen ontwerpen • Contacten leggen met de personen die ze gaan interviewen • Het interview uitvoeren • Het ontwerpen van een flyer

Wat moet je daarvoor kennen en/of kunnen?

Vereiste kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • analytisch denken • onderzoeksvaardigheden • basis journalistieke vaardigheden • schrijfvaardigheid • elementaire computervaardigheden
Wenselijke kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • sociale vaardigheden

Les 2

17

Wat ga je leren?

Kennis	<ul style="list-style-type: none"> inzicht in leven na de dood, visies op de dood en grafrituelen van verschillende culturen vergelijking op die punten met de oudheid
Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> leren onderzoek doen naar andere cultuuruitingen leren vragen opstellen leren ontwerpen van een flyer
Attitudes	<ul style="list-style-type: none"> kritisch/ analytische denkhouding open houding naar mensen die denken vanuit andere cultuur-religieuze achtergronden

Wat moet je opleveren?

Eisen eindopdracht	<ul style="list-style-type: none"> Uitgewerkt interview in je portfolio Flyer op basis van dit interview dat gebruikt gaat worden in les 3. Ook de flyer voeg je toe aan je portfolio.
Beoordelingscriteria eindopdracht	<ul style="list-style-type: none"> Is aan de eisen van het interview, zoals beschreven in de module voldaan? Is aan de eisen van de flyer, zoals beschreven in de module voldaan? Zijn de producten op tijd ingeleverd? Kwaliteit van het interview en de flyer

Welke bronnen mag/moet je gebruiken?

Verplichte bronnen	<ul style="list-style-type: none"> Filmpjes op youtube. Zie hieronder. Onderzoek op basis van internetbronnen en/of boeken Twee interviews
--------------------	---

Facultatieve bronnen

Les 2

De omgang met de dood in verschillende culturen

Inleiding

Bekijk de volgende filmpjes over verschillende begrafenisrituelen over de hele wereld. Welke rituelen zie je? Geef een verklaring voor die rituelen. Wat zeggen deze rituelen over de omgang van deze cultuur met de dood?

1. Een doodkistenmaker in Ghana. *Coffin maker* <http://goo.gl/pvpyS>
2. Een Tibetaanse begrafenis in de open lucht. *Tibetan Sky burial* <http://goo.gl/poJpn>
3. Een crematie in Nepal. *Hindu Cremations at Pashupatinath Temple in Katamandu Nepal* <http://goo.gl/uMgSF>
4. Begrafenis van Lady Diana. *Princess Diana Funeral Highlights* <http://goo.gl/MSZHn>

Opdracht 1 Interview

Je gaat in tweetallen onderzoek doen naar de omgang met de dood (leven na de dood, de dood en begrafenisrituelen) in twee verschillende culturen in Nederland. Je gaat dit doen door contact te leggen met deze culturen en interviews af te nemen met een autoriteit op dit gebied van die verschillende culturen. Je kan bijvoorbeeld denken aan de islamitische cultuur (een imam), de joodse cultuur (een rabbi), christelijke gemeenschappen en dan misschien de meer onbekende gemeenschappen als de Ghanese of de Pinkstergemeente.

Stap 1

Kies twee culturen uit die je interesse wekken. Onderzoek of je contact kunt leggen met deze culturen. Kijk bijvoorbeeld op internet naar een synagoge, moskee, kerk in jouw buurt. Bel ze op of ga langs en regel dat je een interview kunt afnemen.

Stap 2

Voordat je het interview gaat afnemen doe je voorbereidend onderzoek naar de twee culturen via bronnen (internet en boeken). Oriënteer je op de cultuur. Welke aspecten zijn interessant om op door te vragen? Welke ideeën over de omgang met de dood kom je al tegen?

Ghanese doodskist

Les 2

20

Stap 3

Stel een aantal interessante interviewvragen op met betrekking tot het leven na de dood, de dood en begrafenisrituelen. Stel ook ethische vragen aan de orde: euthanasie, zelfmoord en de doodstraf. Gebruik voor het bedenken van de vragen je kennis uit les 1. Welke aspecten die in die les aan de orde zijn gekomen zijn interessant om in je interview te verwerken? Wat ben je al tegengekomen in je onderzoek naar deze culturen via internet en boeken?

Stap 4

Ga op pad en neem beide interviews af. Denk aan de manier waarop je het interview wilt afnemen (op de camera, vraag dan vooraf toestemming) of met pen en papier. Vraag aan degene die je interviewt of hij/zij zou willen komen spreken op het mini-symposium dat je gaat organiseren in les 3.

Het uitgewerkte interview voeg je toe aan je portfolio.

Opdracht 2 Flyer

Ontwerp een flyer, waarin je puntsgewijs naast elkaar zet het leven na de dood, visies op de dood en grafrituelen uit de oudheid, andere cultuur A, andere cultuur B. Bijvoorbeeld zoals in het schema hieronder. Deze flyer dient als hand-out voor het symposium dat je gaat organiseren in les 3. Wil je hulp bij het ontwerpen van een mooie flyer kijk dan op internet. Er zijn verschillende filmpjes ('how to make a flyer?') te vinden. De flyer voeg je toe aan je portfolio.

	Oudheid	Andere cultuur A	Andere cultuur B
Het leven na de dood			
Visies op de dood			
Grafrituelen			

Les 3

21

Introductie les 3

Modulenaam	Leven na de dood, visies op de dood en begrafenisrituelen
Titel les	Mini-symposium: Ethische kwesties in de omgang met de dood in verschillende culturen
Wijze van introductie (Evt. met plaatje en filmpje)	
Hoofdvraag	Hoe wordt er vanuit de invalshoek van verschillende culturen aangekeken tegen ethische kwesties als euthanasie, zelfmoord en de doodstraf?

Wat ga je doen?

Opdracht	Leerlingen organiseren in tweetallen (of meer) een mini-symposium over deze ethische kwesties. Op de website van de school publiceren ze een verslag van dit mini-symposium.
Aanpak	De leerlingen organiseren zelfstandig een mini-symposium. Ze nodigen sprekers uit en een publiek, ze zetten alles klaar, zorgen voor tijd en ruimte op school en maken een verslag.
Activiteiten	<ul style="list-style-type: none"> • organiseren • introduceren sprekers en leiden van het debat • maken van een verslag voor de website van de school

Wat moet je daarvoor kennen en/of kunnen?

Vereiste kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • vaardigheden om te organiseren • spreekvaardigheid • analytisch denken • presentatievaardigheden
Wenselijke kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • sociale vaardigheden

Wat ga je leren?

Kennis	<ul style="list-style-type: none"> • Visies op ethische kwesties als euthanasie, zelfmoord en doodstraf van verschillende culturen
Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • leren organiseren • leren leiding geven aan een mini-symposium • leren presenteren, debat leiden
Attitudes	<ul style="list-style-type: none"> • kritisch/ analytische denkhouding • open houding naar visie van verschillende culturen

Wat moet je opleveren?

Eisen eindopdracht	<ul style="list-style-type: none"> • een mini-symposium • een verslag van het mini-symposium op de website van de school.
Beoordelingscriteria eindopdracht	<ul style="list-style-type: none"> • Is aan de eisen, zoals beschreven in de module voldaan? • Kwaliteit van organisatie, leiding in het debat en verslag van het mini-symposium

Welke bronnen mag/moet je gebruiken?**Verplichte bronnen**

Facultatieve bronnen	<ul style="list-style-type: none"> • Internetbronnen, zie module
----------------------	---

Les 3

Mini-symposium: ethische kwesties in de omgang met de dood in verschillende culturen

Inleiding

In de vorige les heb je kennis opgedaan over de omgang met de dood in andere culturen. In deze les ga je in tweetallen (of meer) een mini-symposium organiseren, waarin ethische vraagstukken omtrent de dood, zoals euthanasie, zelfmoord en doodstraf centraal staan.

Organisatie van het mini-symposium

Om een symposium te organiseren, moet je een aantal verschillende stappen nemen. Hieronder volgen ze.

Voorafgaand aan het symposium:

1. Nodig een aantal (twee tot vier) sprekers uit. Het gaat om een ethisch debat, dus nodig bij voorkeur mensen van verschillende achtergronden en verschillende visies uit. Probeer of je de mensen die je geïnterviewd hebt in les 2 kan vragen. Je kan ook denken aan docenten aan de universiteit (bijvoorbeeld een islamoloog) of een politicus of een gelovige enz. Vraag de sprekers om een korte introductie te geven op de ethische kwesties vanuit hun optiek. Geef ook een tijd aan (bijvoorbeeld maximaal 15 minuten).
2. Overleg met de schoolleiding over een dag/tijdstip en ruimte.
3. Maak een programmaboekje voor het mini-symposium. Voeg de flyer uit les 2 erbij.
4. Nodig een publiek uit. Zorg dat zoveel mogelijk leerlingen aan het mini-symposium kunnen deelnemen. Overleg met de schoolleiding over de mogelijkheden. Zorg ook voor publiek van buitenaf. Bedenk hoe je uitnodigingen gaat versturen. Via de mail/ twitter enz.
5. Regel een ruimte, apparatuur (microfoon), benodigdheden (programmaboekjes voor het publiek, stoelen, spreekgestoelte, kan water, bekertjes voor de sprekers).
6. Regel cadeautjes voor de sprekers. Als er geen geld is om sprekers te betalen, zorg dan dat je een aardigheidje regelt als dank voor hun komst.
7. Zorg voor de introductie van de sprekers. Schrijf een tekstje hoe je ze wilt introduceren bij het publiek. De introductie moet positief zijn.

Op het symposium zelf:

8. Houd een inleiding, waarin je de doelstelling van het symposium formuleert.
9. Introduceer de sprekers. Zij houden vervolgens hun verhaal.
10. Treed als gespreksleider op voor het ethisch debat. Laat het publiek vragen stellen. Zorg dat alle sprekers evenredig aan het woord komen. Als er geen vragen komen vanuit het publiek, zorg dan zelf dat je vragen klaar hebt.
11. Aan het einde van het debat: geef een korte samenvatting van het verloop van de discussie. Welke standpunten/ kwesties zijn aan de orde gekomen? Welke conclusies kunnen er getrokken worden?
12. Spreek een dankwoord uit: voor de sprekers en de mensen die hebben bijgedragen aan het symposium. Deel ook de cadeautjes uit.

Vorbereiding op de inhoud van het symposium

Doe van tevoren onderzoek om je voor te bereiden op de inhoud van het debat.

1. Doe onderzoek naar de ethische kwesties euthanasie, zelfmoord en de doodstraf. Welke dilemma's spelen een rol? Zie bijvoorbeeld de volgende sites:
http://www.humanistischverbond.nl/nieuws/archief/2008/lezing_vanhooff
<http://www.psychologytoday.com/blog/happiness-in-world/201004/the-six-reasons-people-attempt-suicide>
2. Wat zijn de normen en waarden van de verschillende culturen die hierbij een rol spelen?
3. Formuleer per ethische kwestie een aantal discussievragen die je aan de sprekers zou kunnen voorleggen (zie punt 10 organisatie van het mini-symposium). Je kan ook denken aan een specifieke casus – fictief of die nu speelt – die je de sprekers voorlegt.

Verslag van het mini-symposium

Schrijf na afloop een verslag van het symposium voor de website van de school. Je mag zelf kiezen welke vorm dit verslag krijgt. Een filmpje met impressies en commentaar, een journalistiek stukje, een stukje op je weblog met een linkje op de website van de school enz.

Docentenhandleiding Leven na de dood

Les 1 Sterven in de oudheid

Rol docent

Les 1 is een les, waarin de docent een actieve en sturende rol heeft. Les 2 en les 3 kunnen zelfstandig door de leerlingen gedaan worden. De rol van de docent is begeleidend.

Product

Les 1 bestaat uit verschillende opdrachten. Er zijn verschillende producten die door de leerlingen gemaakt moeten worden. Eindproduct van les 2 is een flyer, deze moet toegevoegd worden aan het portfolio. Eindproduct van les 3 is een verslag van het mini-symposium.

Hieronder volgen suggesties voor didactiek en enkele aanwijzingen.

Materiaal

- Leerlingenboekje les 1 Sterven in de oudheid voor alle leerlingen
- Papier voor leerlingen om antwoorden op vragen te noteren
- Smartboard
- Computers voor (bij voorkeur) alle leerlingen met internet en audio!
- Vertalingen van Griekse en Latijnse teksten (bij voorkeur)
  - Vergilius *Aeneis*
  - Homerus *Ilias en Odyssee*
  - Ovidius *Metamorfosen*
  - Hesiodus *Werken en dagen & Theogonie*
  - Apuleius *De gouden ezel*
  - Euripides *Alkestis*
  - Plato *Phaedo, Kriton*
  - Herodotus *Historiën*

- Thucydides *Historiën*
- Livius *Vanaf de stichting van de stad*
- Seneca *brieven*
- Tacitus *Jaarboeken*
- Lucretius *Leerdicht over de natuur*
- Petronius *Satyricon*

Naslagwerken

- Lesmethodes: Forum, Synopsis, Fortuna 3, Lego, eindexamenbundels
- Robert Graves *Griekse mythen*
- Vincent Hunink *Levend in steen*
- Mark Pieters & Patrick de Rynck *Over de Styx*
- Martha C. Nussbaum *The Therapy of Desire*
- Alain de Botton *De troost van de filosofie*

1. De onderwereld

Introduceer de opdracht. Laat klassikaal het voorbeeld zien van een digitaal ganzenbord in stap 1. Het voorbeeld bevat vragen op de vakjes. Leg uit aan je leerlingen dat er in plaats van de vragen ook achtergrondinformatie mag staan. Help groepjes maken en onderwerpen verdelen. Maak afhankelijk van de groeps grootte 1 ganzenbord of meerdere. Bewaak de tijd. Assisteer bij de opdracht zowel inhoudelijk als bij het gebruik van de computer. Organiseer eventueel een les in de onderbouw waarbij het ganzenbord wordt uitgetoond (bij voorkeur onder begeleiding van de leerlingen die het gemaakt hebben).

2. Visies op de dood

Introduceer de opdracht. Maak 4 groepjes. Elk groepje bestudeert 1 van de 4 onderwerpen. Assisteer bij de opdracht zowel inhoudelijk als bij het opstellen van een troostbrief/manifest en de voorbereiding en uitvoering van het ballondebat. Zorg eventueel voor een prijs voor de winnaars van het ballondebat.

3. Grafrituelen

Introduceer de opdracht. Laat leerlingen individueel werken of een groepje vormen. Assisteer bij de opdracht zowel inhoudelijk als bij het maken van de website.

Les 2 De omgang met de dood in verschillende culturen**Materiaal**

- Leerlingenboekje les 2 de omgang met de dood in verschillende culturen voor alle leerlingen
- Computers met internet en audio voor het bekijken van filmpjes en het ontwerpen van de flyer
- I-phone voor opname van het interview of pen en papier

De leerlingen werken geheel zelfstandig aan het contacten leggen, interview afnemen en het ontwerpen van de flyer. De docent begeleidt op de achtergrond.

Les 3 Mini-symposium: ethische kwesties in de omgang met de dood in verschillende culturen**Materiaal**

- Leerlingenboekje les 3 mini-symposium: ethische kwesties in de omgang met de dood in verschillende culturen
- Computers voor onderzoek, het maken van een programmaboekje en het maken van het verslag
- Zaal voor het symposium, apparatuur, benodigdheden als stoelen, spreekgestoelte, kan water, bekertjes
- Cadeautjes voor de sprekers
- Eventueel een digitale camera voor het filmen van het symposium

De leerlingen werken geheel zelfstandig aan het contacten leggen, organisatie, ontwerpen programmaboekje, spreken, introduceren, leiden discussie en het maken van een verslag. De docent begeleidt op de achtergrond.

